

Петър-Емил Митев

КАРА МАРКС И СЛЕД НЕГО

София, 2023

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора и издателство „Изток-Запад“.

© Петър-Емил Митев, автор, 2023

© Даниела Червенкова, оформление на корицата, 2023

ISBN 978-619-01-1233-4

ПЕТЪР-ЕМИЛ МИТЕВ

КАРЛ МАРКС

и след него...

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	7
Енигмата „Маркс“	11
Фридрих Енгелс на 200	53
Социализъм и демокрация. Карл Кауцки и Едуард Бернщайн	75
Роза Люксембург: „Червената Роза“	95
Битката за Ленин	111
Якобинската традиция от Френската революция до Ленин.....	133
Изкореняването на троцкизма и безсмъртието на революционера	153
Сталин. Сталинизъм.....	175
Александър Богданов (1873–1928): първият постмарксист?	203
Николай Иванович Бухарин – теоретик на Новата икономическа политика	221
Десталинизация	239
Антонио Грамши и западният марксизъм.....	271
Херберт Маркузе и Новата левица.....	289
Китайският марксизъм.....	305
Край на историята или край на предисторията?	331

Посвещавам
на светлата памет на моя дядо Петър Митев,
един от „чучулигите“ в началото на XX век, и на
младите поколения български социалисти от XXI век

ПРЕДГОВОР

Социалистическите идеи имат продължителна, противоречива и поучителна история. Това се откроява още при първия опит да бъде научно възпроизведена и анализирана (от К. Кауцки и от Е. Бернщайн). И пак през XIX в. се появява класическото произведение на Фридрих Енгелс „Развитие на социализма от утопия към наука“. Досега няма по-добър увод в научния социализъм от бляскавото изложение на знаменития съавтор на марксизма.

Проблемът е в по-нататъшните събития. Младите хора от третото десетилетие на XXI в. се интересуват особено от драматичната история на социализма през XX в. Не се ли получава обществен процес, обратен на описания от Енгелс – от наука към утопия/антиутопия? Каква е същността на сталинизма? Защо дестабилизицията доведе до държавна катастрофа? Какви са шансовете на „китайския марксизъм“? Каква е равносметката от дебатите върху „Капиталът“ на Карл Маркс?

Със студенти по политология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ съм споделял размисли по тези и свързани с тях въпроси в рамките на лекционни курсове по „История на политическите идеи“ и „Революция и реформа“. Сега предлагам на широк кръг читатели най-същественото от тях, структурирано чрез ключови фигури в историята на марксизма.

В известен смисъл настоящата работа е продължение на изследването, предприето от мене през 80-те години („От социалния проблем към светогледни открития. Евристичната логика в историята на марксистката философия“). С тази разлика, че център на вниманието сега е не философията, а политическото учение на марксизма. В съответствие с това подборът е фокусиран върху идеите на дейци/теоретици, намерили отражение в политическия процес.

В съвременния сложен, разнопосочен и многополюсен свят проблемите на марксистката теория предизвикват не само сериозни научни дискусии, но

и идеологическо противостоене. Четенето на тази книга предполага свобода от идеологическа предубеденост и политически пристрастия. Тя се вписва в научните дискусии, без да претендира за абсолютна истина, единствено с убеждението, че марксизмът не е догма, а научен метод и това разбиране е отличавало неговите най-видни застъпници.

Посветил съм книгата на моя дядо Петър Митев. Влязъл в социалистическата партия в края на XIX в., когато социалистите са наричани присмехулно „чучулиги“, в началото на XX в. той е работнически лидер, съратник на Благоев, избран за депутат в 25-ото ОНС през 1940 г., а с влизането на страната в Тристранния пакт – касиран и изпратен в концлагер (най-напред в „Гонда вода“, след това в по-тежкия „Еникьой“, Беломорска Тракия). И всичко това беше респектираща биография през септември 1944 г., логично беше да остане в политиката. Вярно, търсеха се друг тип хора, но и той махна с ръка – „нека младите да управляват, ние направихме каквото можем“. Присъствах лично на следната сцена. Делегация от Панагюрище, трима водещи местни дейци, дойде в дома на дядо ми на „Бузлуджа“ 5. Настояваха, буквално молеха дядо Петър да издигнат неговата кандидатура за народен представител. Искаха само да каже „да“, да се съгласи. Дядо Петър категорично ги отрязва. Нямаше апетит за власт – в рязък контраст с т.нар. десетосептемврийци.

Един ден отивам на „Бузлуджа“ 5 и виждам, че плочите пред къщата са подредени, споени са с цимент, а мястото е грижливо оградено с въженце. Сядам на масата за обяд, а дядо Петър ме пита: „Видя ли нещо отпред?“ Казвам: „Видях, че общината най-после се е сетила за едно от задълженията си.“ Баба Нона прихна да се смее: „Общината е пред тебе; това е дядо ти. Той го направи.“ Дядо ми кимна: „Не трябва да чакаме само на общината.“ В неговото разбиране социализъм не беше да търсиш облага, а да дадеш нещо от себе си.

Посвещавам книгата си и на младите поколения български социалисти. Исторически най-старата партия в страната критично остарява антропологически. Една от причините е неизживеният партиен патернализъм. Моето общуване с млади социалисти ме убеждава, че има неразкрит, неизползван, дори пренебрегван младежки потенциал. Вероника Делибалгова, два пъти избирана за председател на Младежкото обединение, беше принудена да се реализира професионално, а не политически. Ана Пиринска, енергичен и вдъхновен (съ)организатор на Платформа „Социализъм 21 век“, е заплашвана с партийни наказания. Творчески възможности имат социалисти като д-р Боян Балев, чиято дисертация рецензирах...

Жизненоважно е да се гласува повече доверие на младите социалисти!

Много задължен съм на г-н Тодор Радев, професионален политолог, мой бивш студент и дипломант, който работи от дълго време в Китай. Докладът на Си Дзинпин за Карл Маркс, както и реч на Си Дзинпин на работно съвещание

по въпросите на философията и социалните науки (2016) досега не са достъпни на европейските езици. Тодор Радев ги преведе от китайски на български по своя инициатива – специално за целите на това изследване.

Щедро професионално съдействие в хода на работата ми оказваше доц. Борис Попиванов. Той е и съавтор на един от разделите, а накрая влезе в ролята на неофициален рецензент на цялата книга.

Благодаря на Симеона и Иван Велеви, на Румен и Ирина Ангелови за съдействието в преводите, на брат ми Светослав и на моя приятел от Лайпциг д-р Волфганг Нецкер за библиографската помощ, на д-р Ива Станкова, която съквартираците в „Люлин“ уважително наричат „Д-р Ива Лечителката“, за здравната подкрепа, и на Светла Фридрих за съпричастието.

Не бих могъл да завърша изследването без вниманието, грижите и прякото съучастие на моята съпруга Румяна Бояджиева. Всяка благодарност ще бъде по-малка от заслугата ѝ.

ЕНИГМАТА „МАРКС“

Безпощадна критика на всичко съществуващо.
Маркс, 1843 г.

За нас това включва и самия марксизъм.
сп. „Исторически материализъм“, 2011 г.¹

1. ЕФЕКТЪТ „ФЕНИКС“

През 1883 г. умира Карл Маркс. През същата година започва да излиза списание *Die Neue Zeit*, теоретична трибуна на неговите европейски последователи.² Ражда се международна марксистка общност. Комплекс от идеи, означени с името на Маркс, стават факт и фактор в идейния и политическия живот на Стария континент. Изглежда като в класическа пиеса: „Маркс умря. Да живее марксизмът!“ Но по-нататък интригата се заплита и все повече губи прилика с традиционните сюжети.

¹ „Historical Materialism“ е марксистко списание, излизащо четири пъти годишно и базирано в Лондон. Основано през 1997 г., то утвърждава, че с многообразието от своите практически и теоретични проявления марксизмът представлява най-плодотворната концептуална рамка за анализ на социалните феномени с оглед на отиването отвъд тях. В подбора на материали ние не фаворизираме никоя тенденция, традиция или вариант. Маркс изискваше „безпощадна критика на всичко съществуващо“: за нас това включва самия марксизъм“. (<http://www.historicalmaterialism.org/about-us>).

² Основни сътрудници на списанието са самият Фридрих Енгелс, който легитимира понятието „марксизъм“, А. Бебел, Е. Бернщайн, В. Либкнехт и Ф. Меринг (Германия), П. Лафарг (Франция), А. Лабриола (Италия), Г. Плеханов (Русия). Редактор е К. Кауцки. Между активните автори ще се появи и балканско име: К. Раковски.

Само година след смъртта на Енгелс (1895) един от съоснователите на школата поставя под съмнение нейния смисъл, от същата трибуна, на която е обявена. Бернщайн е толкова близък на Генерала³, че е удостоен с честта да съучаства в своеобразното погребение – да разпръсне праха му в морето. Сега в поредица от статии превръща в прах самата доктрина. Тече *fin de siècle*. Още не е настъпил ХХ век. В перспективата на новото столетие „милият Еде“⁴ вижда не колапс, а стабилизиране на капитализма, не шансове за революционна стратегия, а само за реформистка практика. Крайна цел няма... Ще бъдат необходими цели 60 години, за да се измине пътят от „Предпоставките“⁵ (1899) до финала в Бад Годесберг (1959), когато Германската социалдемократия се отказва (най-после) официално и напълно от марксизма. Толкова силна е марксистката инерция. Първоначално партийните авторитети се разграничават, критикуват и осъждат първия ревизионист. Но ревизията е направена.

Потвърждение (сякаш) идва бързо. През 1914 г. европейските пролетарии, които съгласно прочутия призив би трябвало да се обединят, правят точно обратното: обличат войнишки униформи и влизат в безпрецедентна кървава битка под знамената на „своята“ буржоазия. Зелена улица на войната дава решението на водещата (все още марксистка) социалдемократия да гласува военните кредити. Оказва се, че признатият лидер на ортодоксалния марксизъм, главният редактор на *Die Neue Zeit*, не е в състояние да даде еднозначен отговор на въпроса „да“ или „не“ на военния бюджет. Това е върхът на идейна беспомощност. „Марксизмът е мъртъв... Да живее ревизионизмът!“

Опровержение (сякаш) също идва бързо. Червеното знаме не отива в историческото кошче. Радикални революционери го подемат. Отново – и още по-гръмко, звучи великият призив. Войната реабилитира революционната перспектива. В Русия започва грандиозен социален експеримент с многостранни (и много странни) последици. Крайната цел става всичко, всекидневното – нищо... Започва да се кове нова формула: „Ревизионизмът е мъртъв. Да живее марксизмът-ленинизмът!“

Опровержението е опровергано вече не толкова бързо. Минават повече от 70 години, за да стане безпощадно ясно: марксизмът-ленинизмът прошумя и си отиде. Мумифициран е бил не само Ленин, но и самата доктрина. Останал е идеологически комплекс, който обслужва репресивна до корените си система.

³ Прозвище, което Енгелс получава, след като по време на Френско-пруската война (1870–1871) в поредица от анонимни статии предвижда точно действията на пруското военно командване.

⁴ Енгелс нарича Едуард Бернщайн „милият Еде“ в писмо до Кауцки (21 май 1895 г.) по повод на негово гузно поведение.

⁵ E. Bernstein. 1899. *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*.

През 1989 г. системата рухва. В същата година започва да излиза списание *Actuel Marx*. Тече fin de millénaire. За най-голям мислител на хилядолетието е обявен... Маркс.⁶

„Марксизмът-ленинизмът е мъртъв... Да живее Маркс!“

Кръгът се затваря.

С важна уговорка: в него остава затворена и допълнителна порция от парадокси.

„Марксизмът-ленинизмът“, смъртен враг на „ревизионизма“, е също... ревизионизъм. Ляв, за разлика от десния. Адаптацията към нови исторически условия не просто подтиква, тя задължава да се преосмисля, да се тълкува и допълва. А липсата на адаптация е отказ от духа на доктрината.⁷ В този смисъл „ревизионизмът“ е неизбежен. През ХХ в. марксизмът се плурализира. Раждат се множество „марксизми“. Колко?

През 60-те години на миналия век френското списание *Magazine littéraire* описва характерна ситуация: „На студента-първокурсник на площадите в Париж му предлагат двадесетина различни марксизми: Марксовата социология, на неговите професори, марксовия екзистенциализъм, феноменологическия марксизъм, италианския марксизъм, марксизма на Лукач и теоретичните текстове на Валдек Роше.“⁸ Личи парадоксът: Маркс е автор на един от видовете „марксизъм“, наред с различни професорски интерпретации и идейни хибриди.

През 80-те години „Критичен речник по марксизъм“ (издаден във Франция, преведен в Германия) отдели специално внимание на понятия като: марксизъм, енгелсианизъм, кауцкизъм, ленинизъм, троцкизъм, люксембургизъм, марксизъм-ленинизъм, сталинизъм, бухаринизъм, грамшизъм, маоизъм, кастроизъм, австромарксизъм, фройдомарксизъм...⁹ Нека прибавим и интелектуалния неомарксизъм, който фигурира като Франкфуртска школа.

В новия век се коментира нова фаза на „хиляди марксизми“.¹⁰

⁶ „Revolutionary writer Karl Marx has topped a BBC News Online poll to find the greatest thinker of the millennium.“ October 1999. (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/461545.stm>).

⁷ По времето, когато „ревизионизъм“ беше еднозначно политическо понятие и тежко клеймо, българският журналист и общественик Владимир Найденов написа компетентна и смела книга „Догматично-сектантската ревизия на марксизма“ (С., Партиздат, 1963). Скандалът беше избягнат с просто премълчаване на изводите, които следват от дръзкото изследване.

⁸ *Magazine littéraire*, 1968/18.

⁹ George Labica avec Gérard Bensussan (dir.). *Dictionnaire critique du marxisme*, en collaboration avec la revue *Dialectiques*. Paris: Presse universitaires de France, 1982; 3e éd., 1999, coll. „Quadriga“.

¹⁰ „Падането на Берлинската стена, последвано от края на СССР, въведе във фазата на хиляди марксизми...“ (Andre Tosel, „The Development of Marxism: From the End of Marxism-

Несъмнено Маркс е вдъхновил най-много „-изми“. И заедно с това – най-много, вкл. яростни, критици. Това е следващият парадокс: най-високо признание като „мислител на хилядолетието“ получава особено отричан автор. Вярно е, че няма негово произведение, което да е останало незабелязано, без да предизвика внимание. Франц Меринг беше писал за художествения талант на Маркс с уговорката, че музата на поезията не е оставила дарове до люлката му.¹¹ Това не попречи поетичните опити на влюбения младеж да бъдат преведени и издадени в отделна книга – не в СССР, а в САЩ.¹² В същото време и най-голямото постижение на Маркс – „Капиталът“, е подлагано на безбройни проверки и безпощадна критика.

Заключителен парадокс. През ХХ в. се говореше за „марксизъм след Маркс“¹³, сега става дума за „Маркс след марксизма“¹⁴ и дори „Маркс против марксизма“.¹⁵ Връщането към Маркс роди понятията „алтермарксизъм“¹⁶ – „един друг марксизъм, за един друг свят“, и „постмарксизъм“.¹⁷ Ако кръгът (или по-точно спиралата) се представи като линия, тя ще бъде:

„Маркс – марксизъм – марксизми – Маркс след марксизма – постмарксизъм“.

Постмарксизмът е среща на Маркс с новото хилядолетие.

„Пост-“ фиксира и изходната точка, и отблъсването от нея. За да преценим това съотношение и неговата основателност, трябва да вземем предвид няколко неща: предизвикателството на предишното хилядолетие, отговора на Маркс, предизвикателството на първия век от новото хилядолетие.

2. ДВОЙНОТО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО

В края на XVIII и началото на XIX в. в света стават необичайни събития.

Leninism to a Thousand Marxisms. France-Italy: 1975–2005“. In: *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Ed. by J. Bidet and S. Kouvelakis. Leiden and Boston: Brill, 2008).

¹¹ Франц Меринг. 1957. *Карл Маркс. История на неговия живот*. София: Партиздат. Меринг не е имал представа за „Икономическо-философските ръкописи от 1844“, нито за вариантите на „Капиталът“, при все това неговото вдъхновено изследване запазва своето предимство спрямо всички следващи опити за биографично портретиране.

¹² „Love Poems of Karl Marx“. City Lights Books, 1977. Мрежата предлага: Karl Marx, „Selected Poetry“ (<http://homepages.which.net/~panic.brixtonpoetry/marxpoetry.pdf>).

¹³ Вж. напр. David McLellan. 1979. *Marxism after Marx*. London: Macmillan.

¹⁴ Tom Rockmore. 2002. *Marx after Marxism. The Philosophy of Karl Marx*. Oxford: Blackwell.

¹⁵ В. М. Межуев. 2007. *Маркс против марксизма*. Москва: Культурная революция.

¹⁶ J. Bidet et G. Dumenil. 2007. *Altermarxisme, un autre marxisme pour un autre monde*. PUF.

¹⁷ J. Bidet and S. Kouvelakis. „Marxism, Post-Marxism, Neo-Marxisms“. In: *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Ed. by J. Bidet and S. Kouvelakis. Leiden and Boston: Brill, 2008.

Колонии побеждават метрополиите. Първата победена метрополия е тъкмо изпреварилата останалите страни Англия.

Хижите преобръщат дворците! 1789, 1793, Година Втора... Започва „Бунтът на масите“.

Начало на социалното инженерство. Първият опит да се изгради по революционен път ново общество („Република на добродетелта“), в което няма да има „нито един нещастен“ (Сен Жуст).

Начало на модерния конституционализъм. Конституцията на САЩ. Декларация за правата на човека и гражданина във Франция. Легитимирани са върховенството на закона и универсални човешки права.

Еманципация на жената. „Декларация за правата на жената и гражданката“ остава неприета, но провъзгласява началото на края на хилядолетната мъжка доминация.

Промислена революция. Появяват се последователно парната машина, параходът, локомотивът... Фабричните комини променят градския пейзаж. За първи път в историята селското стопанство престава да бъде основният отрасъл.

Възход на градовете. Хилядолетието започва с „Градската революция от XI век.“¹⁸ През XIX в. мощни миграционни потоци преобразяват облика им (Лондон достига 5 милиона) и вещаят бъдещите мегаполиси.

Икономизация. Борсата става по-важен център от Двореца. Непозната в историята цикличност¹⁹ – икономически растеж и криза, породена от растежа – структурира обществения живот. Сухото „плаща в брой“ започва да тежи повече от гордите девизи на близкото минало. Ражда се нов човешки тип; ще го нарекат *Ното есепотитис*.

Стратификация. Социални класи вместо съсловия поляризират обществото. Фабричните работници заемат мястото на селяните като „носещо звено“ на социалната конструкция.

Социална промяна. „Революция“ и „реформа“ придобиват нов смисъл²⁰ и стават основни понятия на политическия език. Общественото движение рязко се ускорява. Понятието „прогрес“, изковано през XVII в., навлиза във всекидневния живот.

¹⁸ Термин на Кропоткин, който е оставил забележителен анализ на възраждането на градовете през XI в. след продължителното средновековно „оселячване“.

¹⁹ Първият boom-to-bust икономически цикъл е в САЩ през 1819–1821. През 1825 г. верига от банкови фалити в Англия разклаща Bank of England.

²⁰ „Революция“ е традиционен термин на естествознанието и означава циклично движение. Знаменитият труд на Коперник е озаглавен „De revolutionibus orbitum coelestium“ (1543). „Реформа“ е популярно понятие от църковната история.

Наука. Научното познание придобива нарастваща социална сила, преобразува духовната сфера и придава нови възможности на материалното производство.

Идеология. Рационалните идеи и нагласи изтласкват религиозните вярвания и стават доминиращи в политическия и обществения живот. В края на XVIII в. се ражда нов термин, който ще означава тази кардинална промяна.²¹

Секуларност. Отделянето на държавата от църквата променя геометрията на обществената архитектура.

... ..

Сумарният резултат

Ново общество. Общество на гражданите. Светско общество. Индустриално общество. Икономическо общество. Класово общество на работодатели и наемни работници. Юридическо общество. Градско общество. Индивидуалистично общество. Рационално общество. Динамично общество. Постпатерналистично общество. Световно общество.

От наблюдателницата на XXI в. нещата изглеждат доста ясни. Но всъщност става дума не за статични характеристики, а за процеси, които започват преди и продължават след XIX в., които са незавършени и в много отношения противоречиви.

Скрити остават структурните взаимовръзки, които определят водещата характеристика.

Не по-малко въпроси повдига субектната страна на историческия процес.

„Бунтът на масите“ показва, че на историческата сцена са се появили колективни актьори, които могат да издигат и свалят водачите. Но самите колективни актьори не могат да надскочат себе си. И така:

Безсилен е кралят да спре Революцията.

Безсилни са Барнав, Брисо и Дантон да я ограничат на определено – за всеки от тях различно – стъпало.

Безсилни са Робеспьер и Сен Жуст да я изкачат до Република на добродетелта.

Безсилни са термидорианците да спрат хлъзгането към Империята.

Безсилни се оказват аристократите по време на Реставрацията – да върнат миналото, да отнемат доминацията на новите собственици.

Безсилни са и новите собственици – да предотвратят икономическите кризи.

Има надличностни фактори, които са по-силни и от Двореца, и от Улицата, и от Собствеността.

²¹ Понятието „идеология“ има рядко срещана биография: знае се точно кога е родено (1795) и кой е бащата (Дестют дьо Траси).